

SANAT TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

ARKEOLOJİ-PREHİSTORYA-ÖNASYA
EPIGRAFI-ANTROPOLOJİ-MÜZİK-TİYATRO
TEOLOJİ- FOLKLOR

Dört Ayda Bir Çıkar

CİLT -1 SAYI:2 Nisan 1988

Sahibi: Enis KARAKAYA / M.A.
Yazı İşleri Müdürü: Özkan ERTUĞRUL/M.A.
Teknik Müdür: Tolunay TİMUÇİN
Genel Koordinatör: Ahmet Vefa ÇOBANOĞLU
Yönetim Kurulu: Özkan ERTUĞRUL-Enis KARAKAYA
Şebnem AKALIN-Selda KALFAZADE

Genel Sekreter: Şale UYGUN
Sanat Yönetmeni: Selçuk UYGUN
Teknik Sekreter: Yavuz TİRYAKİ

Haber Servisi: Gülçin EROL- Gülay BURGAZ
Hülya KOÇ -Arzu İYANLAR
Hülya.YILMAZ

Halkla İlişkiler: Gülgün KALKINOĞLU
Halnur KATIPOĞLU

Mali Müşavir: Selim Sabit SALMAN

DANIŞMANLAR: Prof.Dr.Semavi EYİCE
Doç.Dr.Ara ALTUN
Doç.Dr. Selçuk MÜLAYİM-Yard. Doç.Dr.Zeki SÖNMEZ
Yard.Doç.Dr. Ebru PARMAN-Dr.Hüsamettin AKSU
Dr.Engin BEKSAÇ-Sargon ERDEM-Erol ÖZKAN

Dizgi: KÖK TEMSİLCİLİK

Dergimizin ikinci sayısının çıkmasında dizgi konusundaki yardımlardan dolayı HAKAN KÖK ve KÖK TEMSİLCİLİK'e teşekkürü borç biliriz.

Film: CEMHAS GRAFİK 511 85 85

İÇ BASKI: ÖRÜNÇ MATBAASI: 528 42 68

KAPAK BASKI: DANTEL OFSET 522 65 41

Kapak Baskısında, SEÇİN GÜR'e Yardımlarından dolayı Teşekkür ederiz.

REKLAMLAR

Arka dış sayfa: 350.000.- TL.
Arka iç sayfa: 200.000.- TL.
İç Tam sayfa: 150.000.- TL.
İç Yarım Sayfa: 100.000.- TL.

• Yıllık Abone: 10.000.Tl.dir. Banka hesap numarasına çıkarılan paranın makbuz veya dekontunun fotokopisi ya da aslı gönderildiği an, dergi Adresinize postalanacaktır. (İstanbul Bayezit Vakıflar Bankası 21-10248-8 nolu hesap)

İRTİBAT ADRESİ: Tolunay Timuçin
Mollafenari Sok. Birol İş hanı Kat: 3 Cağaloğlu/İstanbul

• Dergide yayınlanan Makalelerin sorumlulukları yazarına aittir. Kaynak gösterilmek kaydı ve izin alınarak yararlanabilir.

İÇİNDEKİLER

Dergiden.....Size	2
Atik Valide Külliyesi (M. Baha TANMAN)	3-19
Haber-Üsküdar Evleri (Hülya KOÇ-Gülay BURGAZ) 20	
Folklorun Dünü-Bugünü-Yarını	
(Doç.Dr.L.Sami AKALIN)	21-23
Haber-Yazmacılık Yaşamalı (Halnur HATİPOĞLU) 24	
Marmara'da İki "Iskoç" Şatosu	
(Prof.Dr.Semavi EYİCE)	25-34
Yok Olan Bir Yapı Sultanahmed Darüşşifası	
(Ahmet Vefa ÇOBANOĞLU)	35-39
Haber-Mozaik Müzesi'nin Restorasyonu	
Üzerine Bir Düşünce (Serpil YÖRÜK)	40
Anhegger'leri Ziyaret Ettik (Derginin Röpörtajı) ..	41-45
Haber-Kültür Miraslarımız Neden Yok Ediliyor	
(Şebnem AKALIN)	46
Tarihte Aptesane (Sargon ERDEM)	47-52
İkona (Özkan ERTUĞRUL)	53-62
Kapris (Zeynep İNANKUR)	63-65
Haber-Antalya'da II. Selçuklu Semineri	
25/26 Aralık 1987 (Aynur DURUKAN)	66
Piri Reis'in Kitâb-ı Bahriye'sinde Bulunan	
Tersâne'î Amire Plânları (İdris BOSTAN)	67-68
Anadolu Bizans Sanatı	
(Yar. Doç. Mehmet İ. TUNAY)	69-81
Haber-Amasra'da Eski Bizans Kilisesi Hakkında	
(Hülya YILMAZ)	82
Anadolu Kültüründe - Sanatlarında	
Sembolik EL Motifi (Ayşen ALDOĞAN)	83-90
"Maria ve Marta'nın Evinde İsa"	
(Dr. A. Engin BEKSAÇ)	91-96
Aes Rude'den Denarius'a Roma Sikkeleri	
(Oğuz TEKİN)	97-101
Haber - Ressamlar Derneğinin Özgeçmişi	
(Arzu İYANLAR)	101
Haber - Görüp Üzıldüklerimiz	
(Gülgün KALKINOĞLU)	102
Japon Etnosantrizmi: Şintoizm	
(Arş. Gör. Kürşad DEMİRCİ)	103-105
Haber - Ankara Kalesinden Notlar	
(Yavuz TİRYAKİ)	106
Panofsky'nin Yöntemi ve	
Bir Ön-Çalışma (Uşun TÜKEL)	107-112
Mozaiğin Yerinde Korunması ve Onarımı	
(Ark. Rest. Hüseyin AKKILI)	113-119
Haber-İlgi ve Sahip Çıkma	
(Selda KALFAZADE)	120
Haber-Halit Ağa Çeşmesi Kurtarılmalıdır	
(Gülçin EROL)	121
Haber-Kümbet Camii (Enis KARAKAYA)	122
Haber-Melike BETİL İlk kişisel Sergisini Açtı	
(Alp TÜMER)	122
Haber-Yok Edilen Bir Eser (Selçuk UYGUN)	123
Haber-Türk Sineması Süreyya DURU'yu Kaybetti	
(Esin KARAKAYA-ÖZDİL)	124
Haber-Neden Sahiplenmiyoruz?	
(Ali Fahir ÖNER)	125

ANADOLU KÜLTÜRÜNDE- SANATLARINDA SEMBOOLİK EL MOTİFİ

Ayşen ALDOĞAN
Sanat Tarihiçisi

EL'İN TANIMI

Akılın uygulayıcısı, yapan-yıkan en önemli organlarımızdan biri olan el, kuvvet ve faydayı sembolize eder. Önceleri büyüsel bir motif olarak, İslamiyette ise tarikat sembolü olarak karşımıza çıkar.

El, diğer bir deyimle pençe, elayısı ile beş parmağın tamamıdır. Pençe, kuvvet, ezici kuvvet, saldırma, ani ve şiddetli atılışı ifade eder. Cami kandillerinde kandilin asılı bulunduğu zincire bağlı genellikle bakırdan yapılan ve yazılarla süslü olan plaka dikine duran beş parmak biçimindedir. Bu plakaya kutsal el adı da verilir. Yine el, matbaacılıkta yirmibeş tabaka kağıda denir. Buna el denilmesi, kağıtlar sayılırken bu beş tabakayı bir parmakla ayırdıkları ve elin beş parmağı tamam olduğu zaman yirmibeş yaprak sayılmış olmasıdır. Arkeolojideki "adak el" ise adak olarak kullanılan bronz veya mermer el'e verilen isimdir. El, Samilerde bir Tanrının adı. Bu ad, özel olarak Gök Tanrısına verilir. El'e Mekke'de Allah adı altında tapılır ve onun Allât, Al-Manât ve Al-Uzza adında üç kızı olduğu söylenirdi. İbraniler tanrıları Yahve'ye El ve burun çoğulu olan Elohim adlarını vermişlerdir (1) Divan-u Lügat-it Türk'de ise el, il, vilâyet, at'ı anlatır, bir isim, açıklık, boşluk, kötü, değersiz, iki bey arasında barışıklık olarak geçer (2).

PREHİSTORİK ÇAĞDA EL

Özellikle, Orta Avrupa'da Prehistorik döneme ait çeşitli mağaraların duvar resimlerinde el motiflerine rastlanır. Fransa-Lot Bölgesi Peche Merle mağara-

sında üst-Paleolitik Aurignaco-Perigordian evresine ait siyah boyayla yapılmış el silüetleri (Res.1)(3) ile Fransa-Pirene Dağları yöresindeki Gargas Mağarası'ndaki üst-Paleolitik-Aurignaciené ait kırmızı ve siyah boyalı el resimleri (3) tarih öncesi çağlardan kalan örneklerden bir kaçını oluşturur.

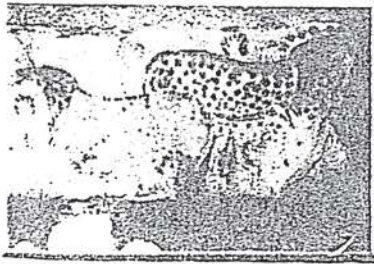
ÜST PALEOLİTİK ÇAĞDA EL

Doğu Anadolu'da Trişin Yaylası Kahn-ı Melikân mevkiindeki üst Paleolitik çağdan kalma kaya resimlerinde bir hayvan figürü üzerindeki sembolik dört parmaklı el motifi de Anadolu'dan ilginç bir örneği verir (4).

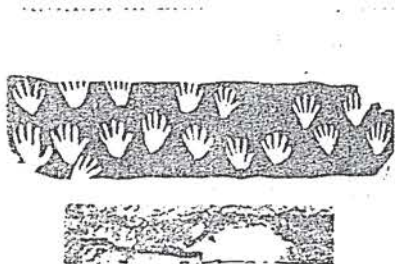
NEOLİTİK ÇAĞDA EL

Neolitik çağa ait el negatifi Mellaart'ın yaptığı kazılarda Çatal Höyük'de oda veya tapınakların duvar resimleri olarak karşımıza çıkar (5) (Res.2) El motifi geleceği, Çatal Höyük'ten sonra hacılarda bulunmuş olan çeşitli şekil ve büyüklükteki keramik kaplar ile (6), Kara Höyük kazılarında ortaya çıkan stilize el buluntuları olarak devam eder.

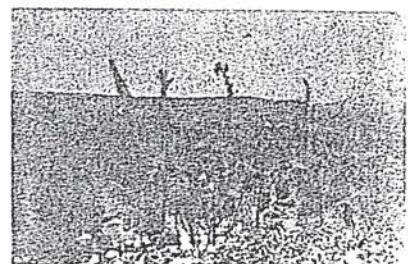
Tarih öncesi çağlarda insanoğlunun elini boyaya batırıp duvara basmasıyla veya elin ayasını duvara dayayıp etrafını boyayarak oluşturduğu el, kudret-kuvvet, kötülüklerden korunma, sahip olma, elde etme isteklerini ifade eder. Bu çağlarda insanoğlu tabiatla mücadele ederek yaşamını sürdürmesini tek silahı olan eli ile sağlamıştır. Yaptığı bu el resimleri ile de kendini sembolleştirmiştir denilebilir. Ayrıca bu devirde insanoğlunun aradığı Tanrısal varlığı, tek silahı olan ellerinde bulmuş olması da doğaldır.

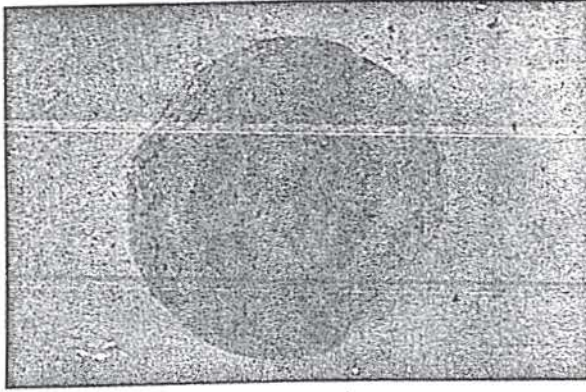
Res.1 Fransa-Lot Bölgesi Peche Merle Mağarası'ndaki Üst-Paleolitik Aurignaco-Perigordian evresine ait el silüetleri.

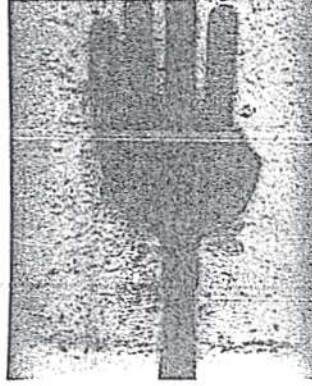
Res.2 Neolitik çağa ait el negatifi (Çatal Höyük'de oda veya tapınakların duvar resimleri)

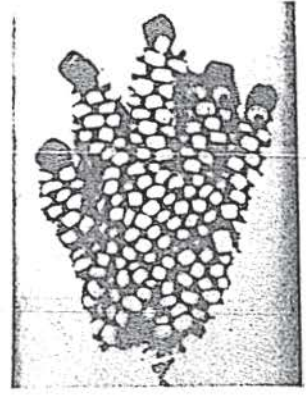
Res.3 Mardin-Cizre Mezarlığı.

Res.4 Pişmiş topraktan yapılmış secdegâh taşı.

Res.5 İstanbul-Türk İnşaat ve Sanat Eserleri Müzesi'ndeki pirinç sancak âlemi (Env. no. 168)

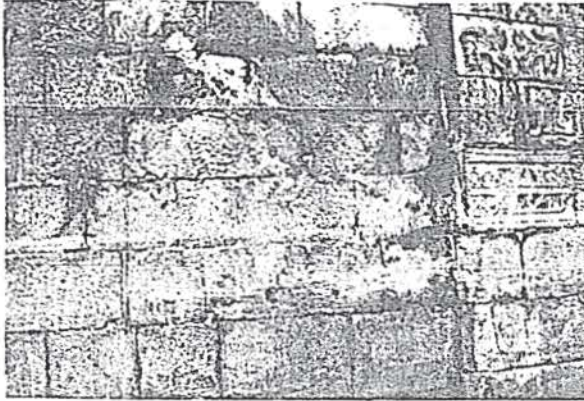
ÖNASYA KÜLTÜRÜNDE EL

El'in Hitit, Sümer ve Babilonya mühürlerinde tamamen mistik bir anlamda kullanıldığı görülmektedir, bunların nazara karşı sihirli bir kuvvet olduğu düşünülebilir. Babilonya mühürlerinde bazen kuvvet sembolü olarak da kabul edilir. Mezopotamya sanatında sihire özellikle nazara karşı kullanılan açık parmaklı veya yumruk şeklinde kemik veya taştan yapılmış küçük muskalar da mevcuttur. Bunların bazıları kolye olarak kullanılmıştır (7).

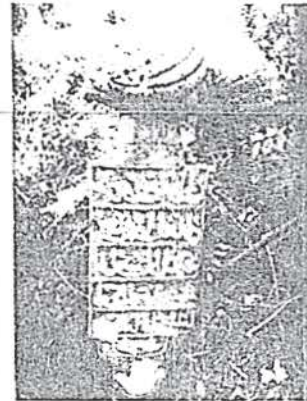
İSLÂMİYETTE EL'İN ANLAMI

İslâm inancında, Hz. Muhammet bir gün kızını ziyarete gittiğinde, kızı Fatma ile damadı Ali ve torunları Hasan ve Hüseyin'i mutlu bir şekilde bulmuş ve sevinerek sırtındaki abâ yani hırkayı çıkartıp hepsini birden sarmıştır. Böylece aynı hırka altında beş kişi toplanmıştır. Tasavvufta buna, Âl-i Abâ'ya, abâ altına giren beş kişi anlamını veren "Pençe Ten-i Âl-i Abâ" veya "Pençe-i Âl-i Abâ" da denir. "Beş", "Beşli" anlamını veren "Pençe" aynı zamanda el ve avuç anlamına da geldiğinden, bileğe kadar parmaklar açık ve avuç görünmek üzere yapılan el resmi de, "Hz. Muhammet", Ali, Fatma, Hasan ve Hüseyin'den oluşan bu beş ismi hatırlattığı gibi, parmaklara bu beş adın baş parmak "Hz. Muhammet", şahadet parmağı "Ali", ortanca parmak "Fatma", diğer iki parmak ise Hasan ve Hüseyin, avuca da "Allah" adının yazıldığı da olurdu (8). Bu nedenle beş sayısı İslâmiyette kutsal olarak kabul edilmiştir. İşte üzerinde ayetler yazılı bulunan pençe (el) de bu kutsal sayıyı sembolize eder. Hatta İslâm hekimleri önemli eserlerini bu nedenle beş cilt veya, hamse şeklinde yazmışlardır. Asırlarca İslâm dünyasında da ilaç tabletlerinin veya kursların üzerine ayetler, hadisler ve Pençe-i Âl-i Abâ basılmıştır (9). Türk Eczacılık Tarihi incelendiğinde Osmanlı saray hekimliğinde (tenzu) adı verilmiş olan tabletlerin üzerine şifa ayetleri kutsal sözler yazıldığı gibi el işaretleri de basılırdı. Sufilerden eli, parmaklarıyla arap harfleriyle "Allah" adına, başparmağı "Elif" harfine, şahadet parmağı ile orta ve adsız parmakları iki "lâm'a", küçük parmağı da "H" harfine benzetenler de olmuştur. Bir tarikat deyişi olan "El Almak" ise bir şeyhten veya müritten gös-

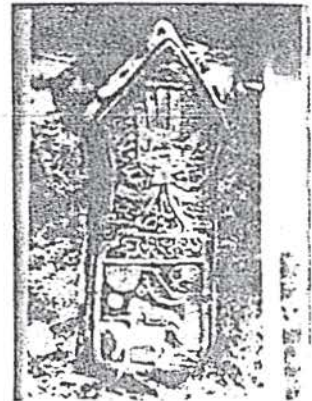
terdiği kabiliyet karşılığı bir yetkiyi devralmaktır. Ölen kişinin hayatta iken el vermiş olduğunu belirtmek için de Mardin-Cizre mezarlığında olduğu gibi bir sopanın ucuna tenekeden kesilmiş bir el asıp yerel bir adet olarak bunu o kişinin mezarına dikiyorlar (10), (Res.3) İran'da "İmamiye" mezhebinde olanların namaz kılarken secde edilen yere koydukları secdegâh taşı denilen Kerbelâ toprağından (pişmiş topraktan) yapılmış ve üzerindeki "el" şekli ile "Ali" isminin yer aldığı örnekte ilginç bir uygulamayı gösterir. (Res.4) El şekli aynı zamanda müslüman kadınların en kutsal olan Fatma Ana'nın elini de sembolize eder. "Fadime Ana Eli" adı verilmiş olan bitki zor doğumlarda kullanılmaktadır. Hacca giden bazı kişiler tarafından bu bitki getiriliyor. Cruciferae familyasından ve ilmi adı Anastadica olan bu bitkinin Sina ve Filistin'in kurak ve kumlu yerlerinde yetiştiği belirtiliyor. Bir yılda 20 cm yükselen küçük beyaz çiçekli, meyvalı durumda dalları kalınlaşmış ve içe doğru kıvrılmış, böylece bitki yumak görünümünde olan ve insan eline, dalları ise parmak biçimlerini göstermektedir. Doğum sırasında oldukça büyük bir kaptan bulunan suya atılan ve 20-25 dk.da bu bitki yavaş yavaş su emerek dalları dışarıya doğru açılıp yayılıyor. Bu doğum yapacak kadına ebe tarafından gösteriliyor. Fadime Ana'nın eli açıldı, senin de hacet kapılarının çilsin denilerek, bitkilerin bulunduğu sudan içiriliyor ve doğum böylece oluyor (11). Yine doğumlarda "Fadime Ana eli" diye sıvazlanarak doğumun kolay olacağına inanılır (Denizli ve çevresi ile Mersin-Tarsus). El şeklinde kağıda çizilmiş şekle "Fatma Ana'mızın Eli" denilerek bunun üzerine Âyetül Kürsi yazılıp suya atılır ve hastayı iyileştireceği inancı ile de doğum sancısı çekenlere içirilir. Sivas'ın bazı Sünni ve Alevî köyleri ile Anadolu'nun birçok yerinde eski bir gelenek olarak kutsal sayılan ocak duvarlarına baya eli elin basıldığı görülür. Özellikle köylü kadınlar ocak duvarlarını sıvarken "Uğur ve bereket" getirmesi için "Fatma Ana"nın eline atfen bunu yapmaktadırlar. Denizli ve çevresinde de "Fatma Ana", ev işlerinde uğur ve bereket sembolüdür. Ayrıca aile yaşantısında eşlerin ve komşuların iyi geçinmelerine yardımcı olmalarında "Fatma Ana"nın rolü olduğu inancı da yaygındır.

Res.7 Diyarbakır Kalesi Dağ Kapısı'ndaki el motifi.

Res.8 Karacaahmet Mezarlığı 10. odada bulunan H (1208) M., (1793) tarihli el motifi bir mezar taşı.

Res.9 Azarboyçan'dan el motifi bir mezar taşı.

El, "Pençe-i Âl-i Abâ" bu beş adı taşıyarak cami, türbe ve tekke gibi yapıların alem yerleri ile eski sancak alemlerinde yer alır. "Alem" Arapça'da "Yol gösteren işaret, bayrak" anlamını verir. İran'da Safeviler devrinde sancak alemleri "pençe" (el) biçiminde olduğu gibi, Muharremlerdeki "deste" denen ve "sinezen-gögse vuran", veya zincirle sırtını döven, 10. gününde "ağ göymek" (ak gömlek) denen ve kama ile başlarını yarıp giydikleri kefenleri kana bulayan, bu şekilde topluluğu coşturanların bayraklarında da başlık olarak "pençe" kullanılırdı. Bu alemlerden iki tanesi Üsküdar, Seyyid Ahmet Deresi Mescidindedir (14). İstanbul-Türk İnşaat ve Sanat Eserleri Müzesi'ndeki sancak alemleri (Env. No: 167, 188) (Res.5) ile Ankara-Etnografya Müzesindeki sancak aleminde (Env. No:4185) el şekli üzerindeki bazı yazılar bu sembolün dini ve kutsal bir nitelik kazanmasını sağlar.

Nazardan (kengöz) korunmak için Anadolu'da muskanın (hamâil) yanısıra el biçiminde nazarlıklar da kullanılır (15). (Resm. 6)

El ortasındaki göz motifi ve dualarla yine nazra karşı önleyici olduğu inancı ile çeşitli nazarlıklar ile levhalarda günümüze dek kullanımını sürdürür. Avu-

cun içinde "Maşallah" gözün altında "Ya Hafız" yazıları bu levhaları ayrıca kutsallaştırır. Ayrıca "Allah", "Muhammet" adları da buna dini bir özellik verir. (Diyarbakır Kalesinin Dağ kapısında kufeki taş üzerinde kabartma olarak yapılmış olan el göz motifi ile nazara karşı önleyici olduğu inancı ile yapılmış olabilir (16). (Res.7).

Bektaşilikte 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 12, 40 gibi sayıların kutsallık taşıdığı inancı vardır. Bir elin beş parmağı ile gösterilen bu kutsal beş kişi (Hz. Muhammet, Ali, Fatma, Hasan ve Hüseyin) dışında yine 5 sayısıyla açıklanan (Lâhut, Ceberût, Melekût, Nâsüt, Misâl) gibi "Tanrı" ile ilgili 5 ayrı evren de vardır. Yine Bektaşilikte, bu kutsal beşli bazı renklerle de sembolize edilir (beyaz Hz. Muhammet, kırmızı- Ali, siyah-Fatma, sarı-Hasan, pembe-Hüseyin) yeşil renk ise tarikatı temsil eder. Alevilikte de İslâm dininin bu beş ulu kişisine saygı gösterilip, sevgi beslenir.

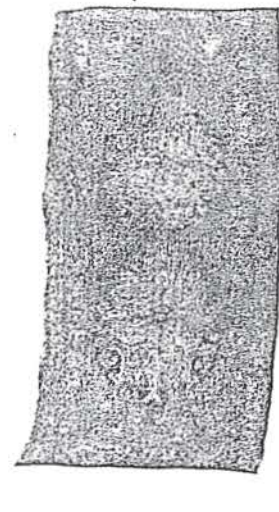
Yeniçerilerin her bölük ve ortanın ayrı işaretleri vardı. Bu işaretler bayraklarında, çadırlarında, orta ve bölüklerin kapıları üzerinde yer alır. Bazı yeniçerilerin ait oldukları ocağı gösteren işaretleri kollarına döğme suretiyle işlettikleri de olurdu (17). Yeniçerilerin orta ve bölük işaretlerinin sembolik anlamları ince-

Res.10 Aurélios Alexandros'un mezar steli... (Mısya bölgesinde bulunan, M.S. II. veya III. yy. tarihli)ndeki tebliğleri)

Res.11 Geç Roma döneminden olduğu sanılan 'kandı' taşıyıcısı İst. Arkeoloji Müzesi, Env. No. 5870

Res.12 Kars-Göbekli hali (Y. Doç. Dr. Bekir Deniz'in arşivinden)

Res.13 Kars'dan bir kilim-seccade

Res.14 Kars-Digor'dan bir kilim

Res.15 1911 tarihli Şirvan halı-seccade.

lendiğinde, 24. cemâatinin çadırlarındaki orta nişanları olarak, kırmızı adam pençesi, 76. cemâatin çadırlarındaki orta nişanı olarak, siyah adamın pençesi, ayrıca 34. bölüğünün işareti olarak da kırmızı el içinde yine kırmızı renkte selvi motifi görülür (18). XIV. yüzyılın sonlarıyla XV. yüzyılın başlarında Bektaşiliğe giren yeniçerilerin bu el motifini Bektaşilik inancı ile Pençe-i Âl-i Abâ sembolü olarak kullanıldığı söylenebilir.

Yeniçeri mezar taşlarına, serpuşları olan beyaz keçe ile, taşın alt tarafına ait oldukları bölük ve cemâatin işareti de konulurdu. İstanbul Karacaahmet Mezarlığı 10. adada Necdet İşli tarafından tespit edilen H. (1208), M. (1793) tarihli bir mezar taşının 6 satırlık hitabesi

Merhum ve Mağfur Ali
Rahmeti Rabb-ül gafur
Avlonyalı on yedi
Bölüğün Aziz Beşenin
Ruhuna el-fâtiha
Sene 1208
..... Şevval

altında parmakları açık olarak bir el motifi yer alır (19) (Res.8). Yine Karacaahmette aynı adada İstanbul Belediyesi tarafından yol açmak amacıyla kırılarak tahrip edilen bir diğer mezar taşında da 5 satırlık kitabenin altında H. (1181) M. (1767) tarihi ile diğer mezar taşındaki el'e benzeyen bir el motifine rastlanmıştır (20). H. (1208) ve H. (1181) tarihli her iki mezar taşının da yeniçeriye ait olduğu anlaşılıyor.

Mezar taşlarındaki el motiflerinin ilginç örneklerine Azerbeycan'da da rastlanmaktadır (21). Azerbeycan'da Sia mezhebinde el'e "Yadullah", "Allah" eli denilir. Bilek, Allah'ı, baş parmak Hz. Muhammed'i, işaret parmağı Hz. Âli'yi diğerleri Fatma, Hasan ve Hüseyin'i sembolize eder. Böylece el chli beyti temsil etmiş oluyor (22) (Res.9). El motifli mezar taşı örnekleri Kars'da da görülür. Burada el Alevilik inancı ile kutsal "beşliyi" simgeler. El motifine mezar steli ve lahitlerde de rastlanabilir. Eskişehir'de bulunmuş Herodia-

nos'a ait, M.S. III. yüzyıla tarihlendirilen kapı şeklindeki mezar steli (İstanbul Arkeoloji Müzesi, Env. No: 669), yine Misya bölgesinde bulunmuş M.S. II. veya III. yüzyıla tarihlendirilebilen Aurélious Alexandros'un mezar steli (İstanbul Arkeoloji Müzesi, Env. No: 185) (Res.10) M.S. III. yüzyılın ilk yarısı veya II. yüzyıla ait olduğu sanılan ve Çemberlitaş'ta bir kanalizasyon çalışması sırasında bulunmuş olan Lahit (23) (İstanbul Arkeoloji Müzesi, Env. No: 4252) ile M. (1224) tarihli Akşehir-Ferruh Şah Mescidi'nin batı cephesinde devşirme malzeme olarak yer alan stelde (24) kullanılan el motifleri de kötü ruhlardan korunmayı simgeler. El motifinin yer aldığı steller genellikle Frigya ve Misya bölgesi için gelenekseldir denilebilir.

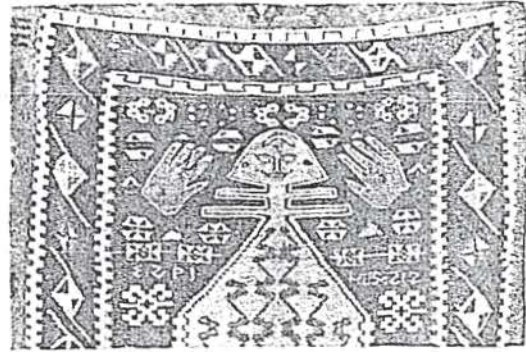
DİĞER DİNLERDE EL'İN ANLAMI

Hz. Musa'nın Sina Dağında Yahya ile konuşma ve buyruk alma sırasında beyazlaşan elleri Tevrat'ta anlatıldığı gibi Tamah'ın Mezmurlar kitabında da el ile ilgili sözler ve mısralar da mevcuttur.

Hz. İsa (Yeşu) nun ellerini hastalara sürmesi veya sıvazlamasıyla şifa dağıtması, türlü mucizeler göstermesi İncil'de anlatılmaktadır. Hıristiyanlıkta elin üç parmağıyla üçleme işareti sık sık tasvir sanatında, İkonlarda vb. görülür. Yine Meryem'in eli, kolları da kutsal bir mevkide belirtiliyor. İstanbul-Fener'deki Rum Ortodoks kilisesi girişinde kapı ahlığındaki el motifi de "Allah'ı sembolize eder (25). Bizans sanatında dini konulu birçok minyatürde örneğin, Paris Bibliothèque National'de bulunan 139 ve 510 sayılı el yazmalarında olduğu gibi, Tanrı da gökten uzanan bir el şeklinde tasvir edilmiştir.

EL SANATLARIMIZDA EL MOTİFİ: (MADEN SANATINDA)

Kapı tokmakları, sadece fonksiyonu bakımından değil, estetik değerleri açısından da biri devrin sanat, görüş ve anlayışını dile getirir. Anadolu'da birçok evin kapısını prinç, bronz gibi madenlerden yapılmış çeşitli kapı tokmakları süsler. "El" biçimindeki kapı tokmaklarının "kötülüklerden korunma", "nazara" karşı kul-

Res.16 Dağıstan-halı seccade 17 Bülücü aşiret dokusu halı. Res.18 Çorum-kilim (Foto Y. Doç. Dr. Haşim Karpuz')

lanıldığı düşünülebileceği gibi, el'in fonksiyonunun sembolize edilmesi olarak da yorumlanabilir. İstanbul Arkeoloji Müzesinde bulunan ve Geç Roma devrinde olduğu sanılan bronz el şeklindeki kandil taşıyıcıları da değişik bir uygulamayı gösteriyor bize (26). (Res. 11).

"Fatma Ana'nın eli olarak nazara karşı olduğu inancı ile yapılmış olan kolye, yüzük, küpe, vs. takılar da mevcuttur. Altın, gümüş, gibi madenlerden kesilmiş veya madalyonlar üzerine hâk edilmiş olan "el" "Fatma Ana'nın Eli" olarak yine kemgöz-nazara karşı günümüzde de kullanılmaktadır. El biçimindeki sancak alemleri de maden sanatından örneklerdir.

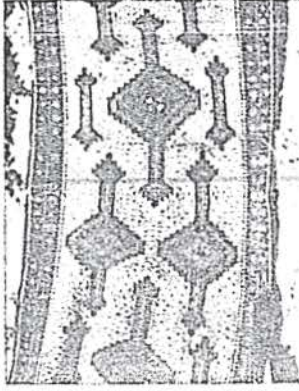
DOKUMA SANATINDA: (HALI VE KİLİM DOKUMALARINDA)

Geleneksel el sanatlarımızdan birisi olan halı ve kilim dokumalarında el motifleri, mihrabın iki tarafında yer alır. (Res.12) El, beş parmaklı olan formun dışında stilize edilmiş olarak hatta bazı örneklerde olduğu gibi sadece 5 nokta halinde de gösterilir. Seccadelerde Tanrı'ya açılan eller, Tanrı'ya yakarışı (dua) gösterdiği gibi secde ederken ellerin konulacağı yere de işaret eder. (Res.13) El, Allah ve dört meleğini, Hz. Muhammet, Ali, Fatma, Hasan ve Hüseyin'den oluşan kutsal beşliyi, Peygamber ve ailesini, Hz. Fatma'yı, beş vakit namazı, Hz. Muhammet ve dört halifesini ve islâmın beş şartını sembolize eder. Parmakları simgeleyen 5 sayısı kemgöz-nazara karşı olduğu inancı ile de kullanılır. El motifleri, genellikle ruhsal ve bedensel temizliği simgeleyen tarak, ibrik motifleri ile birlikte yer alır. Bazı örneklerde ise el, ile ibrik birlikte mimari motif olarak cami de kullanılır. (Res.14) Halı ile kilim seccadelerin mihrap köşelerinde yer alan "el" motifleri kutsal beşliyi (Hz. Muhammet, Ali, Fatma, Hasan ve Hüseyin) sembolize ettiği gibi uğur işareti olarak ve nazara (kemgöze) karşı da kullanılmaktadır. El motifine genellikle Kafkasya'nın Şirvan ve Dağıstan bölgelerinde dokunan halılar ile Orta Asya'daki Bülücü aşiret halılarında da rastlanabilir. (Res.16-17) (17). Burada el, "Allah"ı sembolize eder. El motifinin sınır şehrimiz olan Kars'a kültür alış-verişi ile geldiği ve Alevilik inancı ile halı ve özellikle kilimlerde yaygın olduğu söylenebilir. Kars'da dokunan halı ve kilimlerde 5 parmaklı olan "el" formu açık bir şekilde görülür. Yine 5 parmaklı olan el motifine

Çorum kilimlerinde de rastlanabilir. (Res.18) (27). Çorum kilim örneğindeki stilize erkek çocuğu figürü ise ölen evladın anısına dokunmuştur. İnsan figürünün iki yanında dua eden birer el motifi yer alır. Kars yöresindeki kilim ve halı seccadelerdeki mistik anlamlı el motifleri, genellikle çift-el olarak dokunur. Bazı halı ve kilim dokumalarında ise tek el motifi de görülebilir. Burada el, dokuyanın elmeği göz nuru ürünü olduğunu simgelediği gibi onun işaretidir de. Tek el motifli el örgüsü yün çorap ve eldivenler de Kars-Iğdır'da oldukça yaygın olup aynı anlamı ifade eder. Yine tek el motifli el örgüsü yün çoraplara Çorum ve çevresinde de rastlanabilir. Anadolu'nun batısına doğru gidildikçe el motifleri stilize edilerek kullanımını sürdürür. Normal el formundan tamamen uzaklaşarak sadece yöresel ve dokuyucunun yorumladığı bir motif olarak karşımıza çıkar. Böylece "el", mistik özelliğini yitirerek sadece bir bezeme motifi olarak kullanılmış olur. Ağrı, Tunceli ve Muş'un köylerinde dokunan "kaydırılmış eksende yerleştirilmiş kartuşlu halı" tipine, kartuşları uçlarındaki beş çıkıntının el parmaklarına benzemesi nedeniyle yörede "el"li halı adı da verilir. Yine iç bordüle madalyonlar arasındaki zeminde karşılıklı el'li örnekler yerleştirilmiştir (Res.19) (28). Antalya-Döşemealtı yöresinde dokunan "Halelli" adı verilen halı tipinde yerel adı ile "el" olarak adlandırılan ve normal el formundan apayrı bir motif olarak karşımıza çıkar (29). (Res.20). Kırşehir yöresinde ise "el" motifi, "pençe" ve "bayrak" adlarını taşır (30) (Res.21). Tamamen stilize olan bu motif Kırşehir ve Mucur halı yastıklarının köşelerini süsler. (30). (Res.22).

Kırşehir yöresinde "Arapeli" motifi "el" adı ile de tanınır. Bu motif, Kırşehir halılarında XVII-XVIII. yüzyıldan beri kullanılmakta olup, zikzak şekilli bir desenin bir altına bir üstüne yerleştirilmiş şaşırtmalı bitkisel desenler veya sırt sırta vermiş bir kuşa benzemektedir (30). Taşpınar-Bor divan halısı bordüründe de yerel adı ile "el" denilen motif görülür. Taşpınar halılarındaki "el" üç dilimli geometrik bir bezeme niteliğindedir (31). (Res.23)

Kars'ta dokunan kilimlerde görülen el motifinin dışında yerel adı ile "el" olarak adlandırılan motiflere Gaziantep'de dokunan kilimler ile Mersin-Mut kilimleri ve Muğla-Bodrum kilim dokumalarında da rastlanabilir (32).

Res.19 Kartuşlu Halı - Muş. (Prof. Dr. Görgünay'ın arşivinden).

Res.20 "Halelli" adı verilen Antalya-Döşemealtı Yöresi halı tipi (şahsi arşiv).

Res.21 Kirkeşir El'li Yastık (Y. Doç. Dr. Bekir Deniz'in arşivinden)

YAZMACILIKTA:

İzmir ve çevresinde, kenarları oyaltı, yazma kadın başörtüsüne "Çember" denir. Çiçek tutan bir el motifi de geleneksel el sanatlarımızdan biri olan "yazmacılık" sanatında da "el" motifinin kullanıldığını gösteren bir örnektir (33).

İŞLEME SANATINDA

Eskiden gelin ve nişanlılara gönderilen mendillere de el motifinin işlendiği mevcut örneklerden anlaşılıyor. Edirne Müzesindeki işlemeli bir nişanlı mendilinde olduğu gibi (Res.24). Burada el, gönderenin mesajlarını simgeleyen bir motiftir. El kitap resmi olarak çeşitli fal, yıldızname ve tılsımla ilgili kitapları da süsler. Bir tekeden özel koleksiyona geçen falname olabileceğini sandığım ruloda da el motifi görülür. (Res. 25).

1750 den önceki belgelere dayanılarak tesbit edilmiş olan bazı el motifli filigran örneklerine İstanbul Fatih kütüphanesinde, Mehmet bin Haydar ELBES-TAİNİ'nin (1377, 2110, 2111, 2115 ve 2203 no.lu el yazmalarında da rastlanır. Bunlar, Şehzadeliği döneminde (1422 de) Sultan II. Mehmet tarafından incelenmiş olup onun bazı notlarını da içerir (34). Bu da, el motifinin ilginç bir kullanım örneğini veriyor bize.

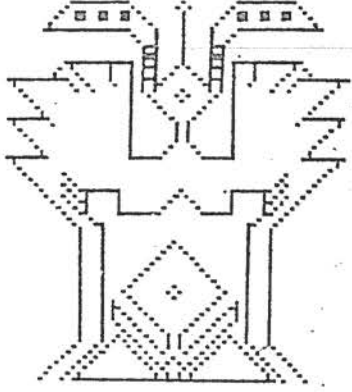
TARİHİ KAYNAKLARDA

İstanbul Deniz Müzesindeki Kaptan-ı Derya Hızır Hayreddin Barbaros Paşa'nın 16. yüzyıla ait sancağında, Fatih suresinden bir kısım (Nasr-ün Minallah-ü ve Fethün-Karib ve Beşsiri El Mümini Ya Muhammed) i islâm'ın ilk dört halifesinin adı (Hz. Ömer, Hz. Ebu Bekir, Hz. Ali, Hz. Osman), çift ağızlı kılıç-zülfikâr, (Hz. Ali'nin kılıcı); 6 köşeli yıldız (Mührü Süleyman) ve bir el motifi (Pençe-i Âli Abâ) bulunur. Bu sancağın bir rivayete göre devrine ait, bir rivayete göre de ölümünden 50 yıl kadar sonra yaptırılarak Kaptan-ı Derya Hızır Hayreddin (Barbaros) Paşa'nın Türbesi'ndeki sanduka üzerine asılan sancak olduğudur. Buradan alınarak Topkapı Sarayı Müzesine daha sonra da Türbeler Müdürlüğüne devredilmiştir. Sancak

İstanbul Deniz Müzesine ise 19/2/1976 tarihinde getirilmiş olup halen teşhirdedir. Fevzi KURTOĞLU'nun Türk Bayrağı ve Ay Yıldız adlı yayınında, İstanbul Deniz Müzesinde 448 envanter no.lu Barbaros Hayreddin Paşa'nın yeşil renkli bir sancağı bulunduğundan bahsedilmektedir. Verilen bilgiye göre sancağın uçurluk tarafından bir satır oluşturmak üzere (Kelime-i Tevhit) ve bunun altındaki bir satırda ise (Nasrun Minellah) âyetinin yazılı olduğu, sancağın ortasında ise bir zülfikâr ve bunun ortasında altı köşeli bir yıldız (Mührü Süleyman), zülfikârın kabzasına yakın olarak da bir el motifinin (Pençe-i Âli-Abâ) yer aldığı (35) görülür.

Fevzi KURTOĞLU'nun yayınında bahsetmiş olduğu İstanbul Deniz Müzesindeki 448 envanter no.lu Barbaros Hayreddin Paşa'nın sancağı hakkında Ali Sami tarafından 1917 de yayınlanmış olan Matbaa-i Bahriye'nin Bahriye Müzesi kataloğunda verilen bilgiye göre de (sayfa 62 de, 3 numaralı oda muhteviyatında), Surre-i Fetih ve zülfikârlı sancak- 945 tarihinde Kapudan-ı Derya Barbaros Hayreddin Paşa'nın Preveze muharebesinde donanmaya kuşide ettikleri sancağın numunesi olup 1271 tarihinde Sultan Abdülhamid Han Hazretleri tarafından imâl ettirilip Kırım muharebesine iştirak eden Kalyon-u Mahmudiye'ye ikda buyurmuşlardır ve 1331 senesinde Yunan hükümetiyle vukû bulan muharebe-i Bahriye'de dahi donanma-i hümayun'a kuşide kılınmıştır (36), olarak geçer. Müze kayıtlarında yer almasına rağmen sözkonusu sancağın bugün müzede mevcut olmadığını yaptığım araştırma sırasında saptadım.

Fevzi KURTOĞLU aynı eserinde İstanbul Askeri Müzede bulunan yeniçerilere ait bir alay sancağından da bahsetmektedir (37). Verilen bilgiye göre bu alay sancağının sağ üst köşesinde bir el motifi ile bunun biraz altında zülfikâr ve onun sol tarafında da bir daire yer alır. Yaptığım araştırmada sözkonusu sancağın İstanbul Askeri Müzede bulunmadığı anlaşılmıştır. (37).

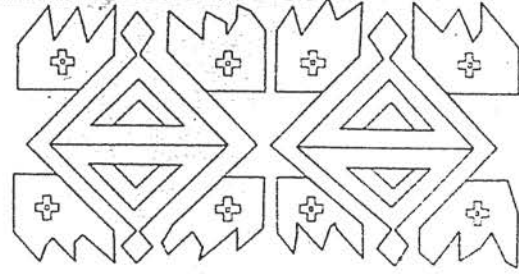

Res. 22 Kırşehir ve Mucur halısı - Köşe" (el) motifi (Y. Doç. Dr. Bekir Deniz'in arşivi'nden)...

Topkapı Sarayı Hazine Kütüphanesinde 2756 numara ile kayıtlı olan ve M (1428) yılında Johas de Villadesten tarafından yapılmış, üzerinde 58 devletin bayrağı bulunan İspanyolca bir deniz haritasında halen ismi "SOHUM" olan "SABASTOPOLİ" şehri üzerinde yer alan bayrakta kırmızı zemin üzerine beyaz bir el resmi bulunur ki İ. Hakkı Konyalı, "Topkapı Sarayında Deri Üzerine Yapılmış Eski Haritalar" adlı eserinde bu bayrağın "GÜRCÜ" bayrağı olduğunu söyleyerek, bayrak üzerindeki elin de "Yedi Beyza" Efsanesi ile ilgili olduğuna değinir (38), (39). (Res. 26).

Yazar, yine aynı eserinde 94 siyasi teşekkülün hakiki renkleri ile 119 bayrağı bulunan M. (1350-1360) yılları arasında Franciscain Papazı tarafından yazılan İspanyolca bir seyahatnamede "Sebastopolî'deki KOMAN Türklerinin bayraklarında da kırmızı zemin üzerinde gümüş el motifinin bulunduğu bahsederek Franciscain Papazının bunun Türk Bayrağı olduğunu söylemesine karşın, İ. Hakkı Konyalı Johas ve Villadestes'in İspanyolca haritasındaki gibi aynı şehir üzerinde aynı renkteki bayrağın yer alması nedeniyle bunu da "Gürcü Bayrağı" olarak değerlendirmiştir.

Güneydeki Türkmen oymaklarının hemen hemen her Türkmen köyünde güveyin gireceği evin kapısı üstüne asılan düğün bayrağının üçte biri ve ağaca bağlı olan kısmı beyaz, geri kalan kısmı da kırmızı olup, kırmızının ortasında beyaz bir nal şekli yer alır. Beyaz ve kırmızı parçaya ise el biçiminde oyulmuş bir bez dikişli ki bu el "UGUR" simgesidir (41). Bu bayrağa da "Düğün Bayrağı" denir. Ali Rıza Yalkın'ın Kilis'in Acar köyünde rastladığı düğün bayrağında ise üzerinde üç el ile ortasında bir hilâl resmi bulunur. Anadolu'daki gezilerinde birçok oymak çadırı ve köy duvarlarında rastladığı bu el resminin halk tarafından "UGUR" işareti olarak yorumlandığını, düğün bayrağındaki hilâl işaretinin ise Çuvaldar oymağı damgasından başka birşey olmadığını da belirtir (42).

Res.23 Taşpınar halısı.

Hammer, Osmanlılarla Ragusa Cumhuriyeti arasındaki bir ahitnameyi tasdik eden I. Murat'ın imza etmesini bilmediğinden, elini mürekkebe batırarak üç parmağı ortada birleşmiş, baş parmağı ile serçe parmağı ayrılmış olarak ahitnameye basarak tuğranın ilk şeklini oluşturduğunu, hattatların ise bu şeklin içine padişahın ve babasının adını sonradan ilâve ettiklerini iddia ederek, I. Murat'ın imza atmayı bilmediğine değinmek istemiştir. Ahmet Mithat Efendi'ye göre ise, Tuğra'nın aslı Oğuz hakanının nişanından geldiğidir. Orhan Bey'in Tuğrasının bulunmasıyla Osmanlı tuğrasının el izinden çıktığı fikri de geçersiz olmuştur (43).

El, atasözlerimiz ve deyimlerle de folklorumuza girmiştir. 16. yüzyıl Divan şiirinin en büyük temsilcilerinden biri olan Nev'i Divan'ında çınar yaprağı şekil olarak şu beyitlerde ele benzetmiştir:

Tehi-dest olduğuyçündür çenârün
Elini alup atarlar yabana
(Mukatta) (44).

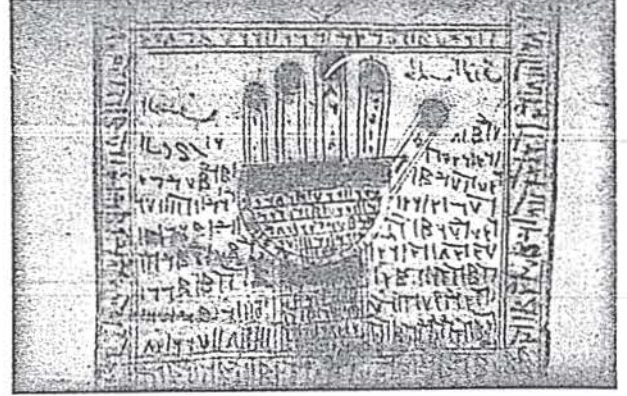
Yine Nev'i bir kesidesinde terazinin kefesini aşağıdaki beyitlerle elin avucuna benzetmektedir:

Çenâr-âsâ- Cenâb-ı Hakka el kaldırdığım bu kim
Çıkar bâlâya çün keff-i terâzû olsa bî-dirhem

Sonuç olarak, sihir, büyü, nazar, kötülüklerden korunma ve Pençe-i Âl-i Abâ sembolü olarak kullanılmış olan el, dininin sanatı etkilemesiyle el sanatlarımıza edebiyatımıza ve folklorla da girerek kullanımını daha da yaygınlaştırmıştır.

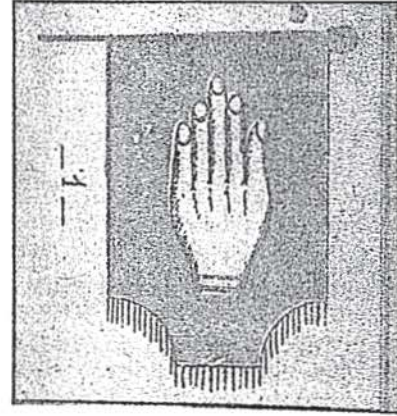
Res.24 İşlemeli bir nişanlı mendili (Edirne Müzesi)

Res. 25 Rulo şeklinde bir Falname.

DİP NOTLAR:

- (1) Türk Ansiklopedisi "El" maddesi, Cilt XIV, S.
- (2) Besim ATALAY, Divan-ı Lügat-ı Türk, Ankara, 1943. s.
- (3) Hans Georg BANDI, et. al., Die Steinzeit, Kürstedt Welt, 1960, Baden-Baden, Holle Verlag, S. 47, s. 50.
- (4) Muvaaffak UYANIK, Petroglyphs of South-Eastern Anatolia, Graz, 1974, s. 36, Fig. 13, Fig. 148-9.
- (5) J. MELLAART, "Excavations at Çatal Höyük, 1962, S. Second, Preliminary Report", Anatolian Studies XII, 1963, s.43-103.
- (5) J., MELLAART, "Çatal Höyük, A Neolithic Town in Anadolıa", London 1957. s.
- (6) J. MELLAART, "Excavations at Hacilar", Edinburg, 1970. S.
- (7) Macide, GÖNÜL "Türk Halklarında Sembolik Şekiller", Türk Folklor Araştırmaları, Ocak 1965, Sayı 186, s. 3631-3634.
- (8) Abdülbâki GÖLPINARLI, Tasavvuf'tan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri, İstanbul, 1977. S.
- (9) Bedi, N. ŞEHİSUAROĞLU, N. Eczacılık Tarihi Derstleri, İstanbul, 1970 S
- (10) İlgili bilgi ve fotoğraf Sayın Necdet İŞLİ'nin arşivinden alınmıştır.
- (11) Hikmet TANYU, "Fatma Anamız (Fadime Anamız) ve El ile İlgili İnançlar Üzerine Kısa Bir Araştırma", II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, Cilt IV den ayrı basım, Ankara 1982. S.
- (14) Abdülbâki GÖLPINARLI, Tasavvuf'tan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri, İstanbul 1977. S.
- (15) (Envanter No: V₉)
- (16) İlgili bilgi ve fotoğraf Sayın Necdet İŞLİ'nin arşivinden alınmıştır.
- (17) İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI, Osmanlı devleti teşkilâtından Kapıkulu Ocakları, Cilt II, Cilt II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1944. S.
- (18) Erdoğan, KOYAŞ, Ferit, "Yeniçilerin Orta ve Bolük İşaretlerinin Sembolik Anlamları", Tarih ve Edebiyat Mecmuası, Kasım 1978. Sayı 11, s. 21-28.
- (19) Mezar taşı Sayın Necdet İŞLİ tarafından 1973 Nisanında tespit edilmiş olup fotoğraf da arşivinden alınmıştır.
- (20) Bilgi Sn. Ersin Ocal'dan alınmıştır.
- (21) Rasim Efendi, Daşlar Danışır, Baku, 1980. s.
- (22) Hikmet TANYU, "Fatma Anamız (Fadime Anamız) ve El ile İlgili İnançlar Üzerine Kısa Bir Araştırma", II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, Cilt IV den ayrı basım, Ankara 1982. S.
- (23) Arif, Müfit MANSEL, "İstanbul Tersanesinde Bulunan Bir Lahit ve Bir İstanbul Lahitler Grubu Hakkında Araştırmalar", Belleten, Cilt XXI, Sayı 81-84, 1957.
- (24) Ayhan BİLGİLİ, Akşehir'deki Türk Mimari Eserleri, (Sanat Tarihi bil. yayınlanmamış lisans tezi).
- (25) Fotoğraf Sayın Necdet İŞLİ'nin arşivinden alınmıştır.
- (26) (5870, 5871, 71-155, 75-204, 76-30, 76-31, 76-32, 76-33 envanter nolu), Bilgi, Muze Araştırmacıları Sn. Yıldız Meriçboyu tarafından verilmiştir.
- (27) Guran ERBEK, Anadolu Motifleri Sergisi Kataloğu (18 Haziran 1986-5 Temmuz 1986, İzmir) S
- (28) Neriman GÖRGÜNAY, Doğu Yoresi Halıları, İş Bankası Kültür Yayınları Sanat Dergisi 23 S
- (29) Ayşen ALDOĞAN, "Doşeme altı Halıları", Sanat Dünyamız 1981, Sayı 23 S
- (30) Bekir DENİZ, "Kırşehir Halıları" Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi III. Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İzmir 1984. S

Res. 26 İspanyolca bir deniz haritasındaki bayrak (İstanbul Topkapı Sarayı Hazine Kütüphanesi, 2756 no.)

- (31) Desen Sayın Y. Doç. Dr. Bekir DENİZ'in arşivinden alınmıştır.
- (32) Guran ERBEK, Anadolu Motifleri Sergi Kataloğu (18 Haziran 1986-5 Temmuz 1986, İzmir) S.
- (33) Ayten SÜRÜR, "İzmir'in Baskılı Çemberleri" (Türkiyemiz, Sayı 32, Ekim 1980) adlı makalesi, S
- (34) Mehmet Ali KAĞITCI, Historical Study of Paper Industry in Turkey, 976. Ist., S. 13.
- (35) Fevzi KURTOĞLU Türk Bayrağı ve Ay-Yıldız, Ankara 1938. Türk Tarih Kurumu Sayfa 96, Şekil 64
- (36) Kitapta sancığın fotoğrafı mevcuttur. Alt yazısında ise "Surre-ı Fetih ve Zulkikârlı sancak, numara 448) yazmaktadır.
- (37) Fevzi KURTOĞLU, Türk Bayrağı ve Ay-Yıldız, Ankara 1938. Bu el motülü Yeniçeri Sancığının Askeri Müzede bulunmadığına ilişkin bilgi Muze Uzmanı Sn. Cevat Çuruk tarafından verilmiştir. S. 136, şekil 102
- (38) İ. Hakkı KONYALI, Topkapı Sarayında Deri Üzerine Yapılmış Eski Haritalar, 1936. Sayfa 152.
- (39) Hz. Musa'nın Sina Dağında Yahya ile konuşması. Buyruk almış sırâsında ellerinin mucizevi bir şekilde bembeyaz oluşu ve sonra bunu kendisine karşı duran ve inanan yanlılara göstermesi
- (41) Ali Rıza YALMAN (YALKIN) Cenupta Türkmen Oymakları, Cilt I, Ankara 1977, s. 80, Resim 7
- (42) Ali Rıza YALMAN (YALKIN) Anadolu'da Türk Damgaları, Bursa, 1943, s. 18, 19.
- (43) Suha UMUR Osmanlı Padişah Tuğraları, İstanbul 1980
- (44) Tulum MERTOL, M. Ali TANYERİ, Nev'i Divan, Tenkidli Basım İstanbul 1977, No 2160, s. 585